

VEKERDI LÁSZLÓ

Középkor és francia parasztság

Császárok, pápák, királyok, papok, lovagok, szerzetesek, kereskedők, szentek, egyetemi magiszterek, katedrálisépítők, mágusok és skolasztikusok szolgáltak sorra a középkort kutató és bemutató tudósok és írók tárgyai és hősei gyanánt; a paraszttal nem igen törődött senki Marc Bloch híres könyvéig. Ez a könyv, melyben a modern historiográfia nagy megalapozóinak egyike a francia mezei világ régi arcát rekonstruálta (*Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Paris, 1931) — jogtörténeti munkák sora után s szemléletükkel ellentétben — először lépett túl törvények, előírások, követelések csupán „jogi alanyokat”, s nem élő embereket ismerő korlátain: a nagy történész megpróbálta benne kideríteni, illetve rekonstruálni, hogyan élhettek valójában s miből a középkori parasztok.

Ez a szemlélet s módszer azután messzi a mezei történet keretein túl átformálta úgyszólván az egész modern historiográfiát; ma már nehéz lenne komoly történeti művet találni, amelyik legalább ne hivatkozna a valóban élt — Lucien Febvre kedvenc és gyakran idézett kifejezésével „hús-vér” — emberek megismerésének fontosságára. Arról azonban, hogy hogyan is éltek tényleg a középkori parasztok, a Marc Bloch nyomában föllendült s igen szép eredményeket elért mezőgazdaság-történetírás ellenére sem tudunk meg túlságosan sokat. Illetve tán nem is annyira a sok vagy a kevés kérdése ez, hiszen anyag legkülönbébb forrásokból gyűlt azóta bőven; ámde a gyülekező ismeretek birtokában egyre izgatóbban szegeződött a történészek mellé a kérdés, hogy miképpen formálódhattak ebben a szűkösen élő vagy éppen nyomorgó falusi középkorban egy ragyogó gazdasági, technikai, kulturális fejlődés félreismerhetetlen csirái. Kissé szentimentálisabban fogalmazva: hogyan emelkedhettek ki egy földhözragadt civilizációból kő és szellem csodálatos katedrálisai?

A kihívást, amit a kérdés fölvetett, Georges Duby fogadta el, s nézett vele szembe, tanítványainak s követőinek egyre népesebb táborától övezve.

Az a fajta historiográfia azután, ami vállalkozásukból kinőtt, újból fordított egyet a történetírás régi szekerének rúdján, s az új irányban talált utakról kilátás nyílt messzire a parasztságtörténet tájain túl. Az *Annales*-kör forradalma s Fernand Braudel *Mediterráneuma* óta ez a távlatos parasztságtörténet nyitott ügylehet legszélesebb új horizontokat a modern historiográfiában. Tudni kell tehát róla feltétlenül, nem történészeknek is; vagy tán nekik elsősorban, hisz végül is az érdekes tények és fontos összefüggések tömegébe elmerült tudóstól aligha várható, hogy témája művelt mezejéről messzire kitekintsen.

*

Marc Bloch lenyűgöző tudással vázolt tablójából leginkább egyetlen hatalmas eszköz ragadta meg a későbbi történészek figyelmét: a csoroszlyás-aszimmetrikus ekevasas-fordítós nehézeke. Kétségtelen, Marc Bloch levéltári, irodalomtörténeti, ikonográfiai, történeti nyelvészeti s legfőképpen agrárarcheológiai adatok tömegével dokumentált rekonstrukciójában fontos, talán középponti szerep jut ennek a három-

négy pár ökör vontatta drága munkagépnek, mely a „beruházás” nagysága s a munka ésszerűsítése miatt egyaránt jól szervezett kollektív erőfeszítést igényelt, s így egymagában előkészítette az északi síkság nehezen megmunkálható, kötött, ám bővebben fizető talajain a racionális mezőgazdálkodás, mindenekelőtt a hármás vetésforgó elterjedését. Nehézeke, hármás vetésforgó, északi hosszú, nyílt földek így a kollektív-kommunális társadalmi szerkezet képével egygyólvadva, könnyen valamiféle középkori mezőgazdasági forradalom kritériumaivá váltak, annál is inkább, mert Marc Bloch maga is igen hatásosan szembesítette ezt az „északi” fejlődést a „déli” földek sövényekkel zárt zömök parcelláinak többnyire könnyű túróékét használó egyéni gazdálkodásával. Érthető, hogy ez a hatásos új kép sokáig elfődte a *Les caractères originaux* ezernyi finom részletét; az erdők sokféle hasznosítására vonatkozó megjegyzéseket például, vagy a földesurak és jobbágyaik gazdasággal szövődő közjogi viszonyainak komparatív — francia, angol, német helyzetet összehasonlító — elemzését. Többek között éppen ezeket az elfelejtődött Marc Bloch-i szálakat fedezik majd fel s zövik tovább Dubyék. Előbb azonban Marc Bloch nehézeke—hosszú, nyílt földek — kommunális gazdálkodás téziséét finomította, éspedig megcáfolásáig, a nyomdokaiban haladó medievalisztikai kutatás.

Legalaposabban Lynn White Jr. vizsgálta meg az ötvenes-hatvanas években megjelent tanulmányaiban és könyvében (*Medieval technology and social change*. Oxford, 1962) az eke s általában az agrotechnika fejlődésének hatását a középkori társadalmi struktúrákra. Gondos, úgyszólván egész Európára kiterjedő régészeti és nyelvészeti analízise először is a nehézeke megjelenésére s elterjedésére vonatkozó adatokat oldja föl annyira, hogy azokból már semmiféle gazdasági vagy társadalmi struktúrára következtetni nem lehet. De a hosszú, nyílt földek és a bekerített zömök parcellák ellentéte, illetve a kommunális gazdálkodás létrejöttének kérdése őt sem hagyja nyugodni, s a nehézeke helyett talál egy másik „deus ex machina”-t (vagy „machina ex Deo”-t?), a lovat, illetve a ló gazdaságos befogását. Az ökörnél lényegesen fürgébb ló, gazdaságosan, szügyhamba befogva, s kellőképpen tartva sokkalta gyorsabb, gyakoribb szántást tesz lehetővé, s ez a szántóterület sokkal gazdaságosabb hasznosítását engedte meg. De miért csak a XI. században terjedt el a szügyhám, mikor már századok óta ismerték, s miért tartottak ki oly sokáig, egészen a XII. századig az ökörnél? A válasz Lynn White szerint „a termésforgó új rendszerében keresendő, mely a nehézekével és a vontatólóval együtt az északi mezőgazdálkodás új és sokkalta termelékenyebb rendszerévé egészült ki”.

A háromnyomásos gazdálkodás volt tehát az a nagy újság, amit a paraszti konzervativizmus roppant lassan, s csak a ló segítségével tudott megemészteni. Kivételként persze előfordult hármás vetésforgó a kétnyomásos gazdálkodás régi világában is, de a háromnyomásos gazdálkodás jellegzetességeihez tartozik, hogy csak nagybani alkalmazásakor derülnek ki igazi előnyei. Így például az, hogy a tavaszi vetésforgó beiktatásával és másodévenkénti helyett harmadévenkénti ugaroltatással egyharmadával megnő a vetésterület, új föld feltörése nélkül. Ez a váratlan és ingyen földnyereség önmagában megnövelte a vállalkozási kedvet; az őszi és tavaszi gabonán kívül sok egyebet is vetni kezdtek, elsősorban hüvelyeseket. A XI. századi atmoszféra — hangsúlyozza Lynn White — paszulytól feszül, s ez a „feszültség” abban a hűszegény világban a fehérjetáplálkozás kiegészítése vagy épp alapjaként jócskán javíthatta a paraszti tömegek közegészségügyi esélyeit. S hasonlóképpen, a tavaszként egyre gyakrabban s nagyobb területekre vetett zab meg a lovak erejét növelte, s mivel a mezőgazdaságban csak zabbal jól tartott, erős lovak válhattak — még célszerűen befogva is — az ökrök versenytársává, a háromnyomásos gazdálkodás elterjedése miatt lehetővé vált „lóerőgép” valóságos visszacsatolásként erősítette ezt a művelési formát, amely azután Európa-szerte eluralkodott, s a talajok minősége szerint kereste meg s alakította ki magának a megfelelő eketípust, s egyáltalában nem mindenütt a háromrészes nehézekét. A magasabb szervezethez pedig a jobb és gazdaságosabb termelés eredményeként keletkezett, s nem egyetlen eszköz kedvéért, mint Marc Bloch leegyszerűsített tézise szerint sokan vélték. Magántulajdon és közös használat változatos és kötetlen formái alakultak ki; a középkorra jellemző

variabilitással és tarkasággal találkozunk itt is, s úgyszólván egyetlen közös vonás a háromnyomásos gazdálkodás, mely azután keletkezési pontjából, a Szajna és a Rajna közti területről egész Európára elterjedt.

Csakhogy ez az elterjedés — amint maga Lynn White beismeri — föltűnően lassú volt. A szomszédos Angliába például csak a XII. században jutott el a háromnyomásos gazdálkodás, pedig a normann hódítók már 1066-ban átvihették volna. Németországban már 800 előtt megjelenik, de itt is századokba telt, míg elszaporodott. De vélt szülőhajzában, a Szajna és a Rajna között sem vált olyan mértékben gyakorivá, mint Lynn White hitte: a XII. században is akad kétnyomásos művelés bőven, de még kétévenkéntinél hosszabb ideig parlagon hagyott föld is. Általában még a nyomásos és a parlagoltatásos gazdálkodás sem válik el egymástól élesen, nemhogy a háromnyomásos a kétnyomásostól! Ezért nevezi Georges Duby a XII—XIII. század előtti mezőgazdaságot — Marc Bloch találó kifejezésével — „nomád agrotechnikának”: szükség szerint hosszabb-rövidebb ideig parlagon hagyott földekre tértek vissza a parasztok, szabálytalan periódusokban. Az újra művelés alá fogott földeken azután néhány évig két- vagy háromévenkénti ugaroltatással gazdálkodtak, s azután megint hosszabb parlagon hagyás következett. Nem is lehetett ez másképpen azokban az időkben, amikor úgyszólván ismeretlen volt a trágyázás, s a földjavítás egyedüli eszköze a gyakori és alapos szántás volt. Az őszi búza alá például háromszor szántottak: egyszer kora tavasszal, egyszer aratás idején, egyszer közvetlenül vetés előtt. Ezért volt akkora jelentősége az ekének, sokkal nagyobb, mint a „nyomásos” gazdálkodás — XIX. századi mintára elképzelt — különbségeinek. E tekintetben nyugodtan visszatérhetünk Marc Bloch téziséhez: a háromrészes fordítókeifejlődése, illetve elterjedése — ahol s ahányszor csak megtörtént — elsőrangú esemény volt. Más kérdés persze — s ez joggal szűrt szemet Lynn White-nak —, hogy ahol bizonyíthatóan ismerték, miért kellett olykor akár századokig várni az elterjedésére. Egyelőre elégedjünk meg annyival, hogy ahol elterjedt, ott fontos következményekkel járt.

Mindenekelőtt azzal, hogy egyre nagyobb helyet kezdett elfoglalni a mezőgazdaságban a szántóföld. A X—XI. század parasztsága, s persze a régebbi századoké még inkább, csak részben, igen gyakran kisebbik részben táplálkozott a szántóföld terményeiből. Nem is igen tehetett, márcsak a rendkívül kicsiny terméshozamok miatt sem. Az elvetett mag alig — s csak jó esetben — fizetett két-háromszoros terméssel; az átlag jóval a kétszeres alatt mozoghatott, s nemritkán bizony még a földre vetett mennyiséget sem nyerték vissza termésként. Érthető, hogy a falu táplálkozásában elsőrendű szerep jutott erdő-mező vadjainak s gyümölcseinek, folyók, tavak, tengerek halainak. Ezért kedvelték a takarmányozást alig vagy egyáltalában nem igénylő kisebb állatokat is: a tölgyeseket makkérés idején kondák dúrták, a házak körül és a parlagon tyúkok, kacsák, libák kapirgáltak. Tehenek, lovak tartására aligha gondolhattak, mikor az embereknek is kevés jutott. A szántóföld az életmentő kiegészítést termelte meg; a rossz termés nem inséget, hanem éhhalált okozott. Az éhhalál állandóan jelenlevő rettenete magyarázza, hogy tudatos és szörnyű „népességszabályozással” védekeztek ellene: megölték a leányújszülöttek egy részét. A borzalmas szokásnak kétségkívüli nyomaira bukkantak a IX. és X. századi észak-franciaországi anyakönyvekben, a Szajna és a Rajna között. Máshol valószínűleg csak azért nem találtak hasonló nyomokra, mert még nem terjedt el eléggé az írásbeliség.

Az éhínségek és éhhalálok nyoma azonban mindenütt megtalálható. Úgyszólván megszakítás nélküli lánc fonható belőlük az egész kora középkoron keresztül. A XI. században azonban mintha ritkulnának, s a XII. és XIII. században gyakorlatilag eltűnik Európa legnagyobb részéből az éhhalál, s Európa nagy területein ebben a két évszázadban kiadósabb éhínség is alig akad. Pedig közben a népesség erősen szaporodott, néhol — például Franciaország némely vidékén — duplájánál is többre; s méghozzá épp a legszaporább, legsűrűbben lakott vidékek parasztsága látszik a legnagyobb jólétben élni. A katedrálisok Franciaországa — hangoztatják Duby és tanítványai — egyáltalában nem volt éhező világ. Mintha egyenesen valami ellen-

malthuziánus törvény érvényesülne, s épp a nagy szaporaság okozná vagy inkább segitené a fejlődést és a jólétet? Mindenesetre népszaporulat s jólét negatív korrelációja nem vetíthető vissza jelenlegi tapasztalatainkból a középkorra. Meg kell keresni — következettek Dubyék — e mögött a látszólagos paradoxon mögött az autochton középkori dinamikát. Ehhez persze ismerni kellene, a szaporodási ráta becslésén kívül, a terméshozamokat. Méghozzá épp alacsonyságuk miatt meglehetősen pontosan.

A terméseredmények megbecsüléséhez azonban épp a változás szempontjából döntő XI. és XII. században hiányzik úgyszólván minden fogódzó. A Karoling-írásbeliség korai lehangyatlása után a XIII. század gyorsan növekvő dokumentációs bőségéig kell várni, hogy többé-kevésbé megbízható adatokhoz juthassunk. A Karoling-idők adatai lényegében néhány királyi vagy egyházi nagybirtok üzemeltetésére vonatkoznak, s régen kiadták, hasznosították s kommentálták már mindet a történeteszek. Kivált az annapes-i királyi birtok inventárja és Irminon, Saint-Germain-des-Prés-i apát polyptyque-je váltak híressé s voltak jól hasznosíthatók terméshozamszámítások szempontjából is. Ezek az adatok mind rendkívül alacsony terméshozamokról tanúskodnak. Az annapes-i udvartartásban például az előző aratáskor betakarított tönkölynek 54, a búzának 60, az árpának 62, a rozsnek 100 százalékat vetették el, ami 1,8-szoros, 1,7-szeres, 1,6-szoros, illetve egyszeres terméshozamnak, azaz 0,8-szoros, 0,7-szeres, 0,6-szoros, illetve zérus terméstöbbletnek felel meg. De előfordult, hogy még az elvetett magmennyiséget sem nyerték vissza, és — legalábbis a leltározás évében — több gabonát kellett vetésre tartalékolni, mint amennyit betakarítottak. Csakugyan ennyire elkésérítően rosszak voltak a terméseredmények általában is, kérdi Duby, vagy pedig a leltárak és összeírások véletlenül éppen a különlegesen rossz évekből maradtak meg? Hiszen tudjuk, hogy ezeken a rosszul megművelt, trágyázatlan földeken mennyire ingadoztak a terméseredmények! Vagy az illető birtokon inkább mintegy „melléküzemágként” műveltek csupán szántóföldet s a gazdaság gerincét más szektorok alkották? Az annapes-i uradalomban kétségkívül inkább a pásztorkodás, a disznó- és a juhtartás látszott dominálni, a nagy apátsági birtokokon azonban, márcsak a szerzetesek táplálkozási előírásai miatt is, elsődrendű volt a gabonatermelés szerepe. S a terméshozamok itt sem vigasztalóbbak semmivel. Az összes felkutatható adat gondos mérlegetése után Duby arra a következtetésre jut, hogy a termésátlagok valóban szörnyen gyengék voltak, s méghozzá iszonyatosan ingadoztak. „A kor egész gazdasága felett az éhínség állandó fenyegetése uralkodott.” (G. Duby: *L'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*. Paris, 1962.)

Találhatók ilyen gyenge terméseredmények az adatinséges periódus másik végén, a XII. és XIII. század fordulóján is bőven. De itt akadnak már jócskán másfélék is: 4, 5, sőt — kivételképpen — 6 az 1-hez terméshozamnak megfelelő értékek. És a Karoling-idők egységes összeurópai nyomorával ellentétben határozottan kezdenek kirajzolódni gazdag gabonatermő vidékek: a párizsi medence, az észak-francia Alföld, Flandria, a Po síksága és az Arno völgye. És kisvártatva megjelennek az első diadalmas beszámolók a tengertől, mocsaraktól, lápoktól elhódított földek csodálatos, hat-hétszeres vagy még többszörös termésátlagairól. Igaz, hogy ezeket már többnyire öntözéssel-trágyázással jó erőben tartott szántókon érték el. S az is igaz, hogy kivételek, amiket a XVIII—XIX. századi nagy agrotechnikai forradalomig nem fog fölülmutlni a mezőgazdaság. De a XII. század végére átlagban Európa-szerte duplájára emelkedett a termés, s úgy 1300 körül Nyugat-Európa legnagyobb részében az elvetett mag három-négyszeresét várhatta az arató. S mintha az évi ingadozások is csökkentek volna, vagy legalább — a lassan, de állandóan növekvő átlagoknak köszönhetően — nem sújtották annyira a parasztságot. Legalábbis úgy a XIV. század elejéig, s akkor is másként, mint a Karoling éhínségek korában.

Pedig közben, ne felejtsük el, legalább ugyanakkora mértékben s ütemben nőtt Európa népessége, mint a gabonatermelés. A XIV. század elején Franciaország lakossága elég jó biztonsággal megbecsülhető: úgy húsz milliónyi lehetett. Ugyanekkor Itáliában körülbelül tíz, Angliában három milliónyian laktak. A Karoling-

időkre persze nemhogy megbízható becslések, még hozzávetőleges számok sincsenek. Csupán annyi valószínűsíthető, hogy hatalmas lakatlan vadonok választottak el egymástól viszonylag sűrűn lakott, kicsiny megművelt területeket, ahol egyébként az élet nehéz volt s rövid. Üres és mégis túlnépesedett volt ez az Európa, mert a parasztok, a maguk kezdetleges eszközeivel, csak a legkönyebben megművelhető földekkel bírtak úgy-ahogy megbirkózni. Ez is kimerítette minden erejüket, hogyan is gondolhattak volna szegények vadonok feltörésére, mocsarak lecsapolására? A főként kézi erővel, igavonó állatok nélkül, áta-botába megművelt földeken, amiket olykor parlagon hagyni kényszerültek, alig vagy egyáltalában nem tudtak megtermelni annyit, amennyi az életük tengetéséhez elég volt. Igaz, segíthettek magukon a művelés alá nem vont terület termékeivel: vaddal, hallal, gyümölcscsel, gyökerekkel. Csakhogy az efféle vadász-halász-gyűjtögető életmód roppant időigényes, s a parasztok többségének az uradalom saját kezelésében megtartott földjein kellett heti három napot robotmunkával eltölteni. S amit a maguk telkén megtermeltek, az sem volt az övék; a rendes évi adón felül folyton különféle dézsmákat, „ajándékokat”, „segélyeket” sarcolt ki tőlük az uraság. Még azok éltek tán legtűrhetőbben, akik erdők mélyén szenet és meszet égettek, hamuzsirt főztek, szép szál fákat döntöttek. Mert ezeket az árukat drágán vásárolták a fahiányos muzulmán világban, s az urak előbb-utóbb rájöttek, hogy erdőségeikből fizetett munkásokkal több hasznot húzhatnak, mint satnyán művelt földjeikből. Maurice Lombard tanulmányok sorában elemezte s egy remek monográfiában (*L'Islam dans sa première grandeur*. Paris, 1971) összegezte, hogy miképpen változtatta meg az erdei termékekért s a még jobb árunak számító rabszolgákért Nyugat-Európába áramló muzulmán arany a várurak és váruracskáék életmódját, igényeit, mentalitását. Az iszlám első nagy földrengésében kibontakozó hatalmas nagyvárosi civilizáció a X. és XI. században lassan a kereskedelem és a pénzgazdálkodás bűvkörébe vonta Nyugatot — „immensum lucrum”, írja a X. században a kegyes Liutprand a verdun-i rabszolgakereskedelem jellemzésére —, s a földesurak kezdték jobbágaikban is többre becsülni a pénztermelő képességet a közvetlen munkaerőnél. És megindul a nagy verseny: ki, hogyan, milyen címen mennyi pénzt tud kicsikarni jobbágyaitól. Itt, ezen a területen ugrik először az élre az iszlám kereskedelemmel — néhány itáliai város mellett — egész Európában legszorosabb kapcsolatban álló „francia civilizáció”. Se vége, se hossza a furfangosnál furfangosabb módszereknek s leleményességnek, ahogyan ezek a „francia” urak zsarolni tudták — s zsarolásra alkalmas állapotba hozni tudták — parasztjaikat. De — és ez tulajdonképpen DUBY nagy fölfedezése — a parasztok is értettek hozzá, hogyan fordítsák a maguk javára az urak nagy pénzhétségét. DUBY nyomán megjelenik s polgárjogot nyer a historiográfiában a társadalmi fölemelkedés lépcsőit és kiskapuit jó szemmel meglátó és ügyesen hasznosító, s főként a maga sorsát ésszel és eréllyel alakító paraszt, Patelin mester és Lúdas Matyi XII. századi elődje. S véle a „XII. századi reneszánsz” új aspektusa.

Eddig a historiográfia a szabad parasztok jogfosztásának lépcsőit, „első” és „második” jobbágyságok képződését elemezte előszeretettel, s legföljebb fellázadt tömegeiben, eretnek mozgalmak s pusztító bosszúhadjáratok névtelen hőseként ábrázolta a cselekvő parasztot. A különféle diplomák, inventárok, számadások, periratok, urbáriumok csakugyan efféle képhez tartalmaznak közvetlen adatokat. Csakhogy DUBY azt is meglátta, hogy ezekben az uraknak készült iratokban közvetve egészen másféle paraszti magatartásformák is tükröződnek. S az így értelmezett írott forrásokat kiegészítve a rurálarcheológia, a paleobotanika, a történeti klimatológia, a munkatörténet s a technikatörténet adataival, rekonstruálta a középkori parasztok észjárását, amint az urakkal, természettel, egymással vívott, csendes és szívós mindennapos küzdelmükben megnyilvánult.

A felsorolásban a sorrend a fontos, mert az első, a nagy áttörést lehetővé tevő lépés az urakkal vívott küzdelemben következett be. Óriási mezei munkaerőt szabadított fel az, hogy a parasztok megválthatták a robotot s a bizonytalan, mindig legrosszabbkor jövő követelések helyett pontosan előírt adót fizethettek. Mert maguknak mérhetetlenül többet s intenzívebben dolgoztak, s a pontosan kirótt összeget

még akkor is könnyebb volt kifizetni, ha végül bizonyosan többre rúgott a kiszámíthatatlan követeléseknél, s rossz termés idején kölcsönökből kellett kiegyenlíteni. Most, csak most vált érdemessé művelés alá fogni az irtásokat, feltörni a nehezen szánható talajokat, kiszáritani mocsarakat és sekély tengerpartokat. Most vált érdemessé alkalmazni azokat a munkamegtakarító eszközöket, amiket eddig is ismertek ugyan, de az úrnak ímmel-ámmal lerótt robotban miért is használtak volna.

A Karoling-inventárak kiadói s földolgozói nem győztek csodálkozni, miért olyan kevés a jól használható vaseszköz a világi s egyházi nagybirtokokon? A hatékony eszközök teljes hiánya nem lett volna meglepő, de ha láthatóan ismerték — mondjuk — a nehéz fordítós ekéhez szükséges aszimmetrikus ekevasat, miért nem készítették belőle többet? A technikatörténetírás persze azonnal készen volt a válasszal: nem tudták hatékonyan földolgozni a vasércet, ami kevés vasuk volt, kellett fegyverekre, páncélokra. Csakhogy ugyanígy „hiánycikk” a kor eszköztárában a már akkor is igen hasznosként elismert s közkedvelt s vasat — egyszerűbb alakjában — úgyszólván semmit sem igénylő vízimalom; Irminon apát huszonnégy uradalmi leltárat tartalmazó összeírásából mindössze nyolc említ malmot. „Láthatóan igen nagy mértékben fanyalodtak — írja Duby — az időt s erőt emésztő kézimalomra.” S különben is, mihelyst érdemessé vált jó eszközökkel hatékonyabban dolgozni, azonnal, mintegy varázsútszerűen mindenfelé elterjednek a falusi kovácsok, akik láthatóan ugyanazon módszerekkel dolgoztak, mint a Karoling-inventárakban nagy ritkaságként megemlített elődeik. Nem vashiány vagy valamilyen egyéb technológiai akadály okozta hát a Karoling-idők mezőgazdasági nyomorúságát, hanem társadalmi és ezzel összefüggő „mentális” struktúra. S mihelyst itt — hacsak részlegesen is, és inkább véletlenül ösztönözhető, azonnal megnyílt az út a parasztlakosság felé, azonnal megjelentek a parasztlakosságok előtt. A XII. és XIII. században, amikor újra és egyre bővebben csordogálni kezdenek az írott források, sok parasztlakosság, aki ekevasban, kapában, kerékben, fonalban, vászonban vagy valamilyen egyéb technikai termékben teljesítette a rá kirótt beszolgáltatást. És sokkal gyakrabban fordulnak elő a Karoling-leltárakból már ismert valóságos kohászfaluk is, ahol a parasztlakosságok teljesítenek. S a nyugat-európai táj jellegzetes vonásaivá válnak a malmok. Képek és templomi plasztikák tömege tanúskodik nehéz vaskékek, boronák, kapák, szügyhámok, sarlók, kaszák, vasvillák, fejszék s megannyi eszköz „minden naposságáról” s elterjedéséről, s persze tanúskodik a korabeli francia mezőgazdaságban legjövődelmesebb vállalkozásáról, a bortermeléséről. Részben épp a francia bor és szőlő történetének nagy monográfiája, Roger Dion híres műve (*Histoire de la vigne et du vin en France des origines du XIXe siècle*. Paris, 1959) figyelmeztetett rá, hogy éghajlat, talaj, közlekedési és települési viszonyok kedvező körülményeit kihasználva, hogyan ráztak le magukról a parasztlakosságok s városi polgárok — illetve tán helyesebben falusi és városi parasztlakosságok — a XI. századtól kezdve, „mintegy ellenállhatatlan véleményváltozás nyomása alatt számos, szokásjogban rögzített jobbágyi kötelezettséget (servitudes coutumières), amelyet hosszú ideig elkerülhetetlenként fogadtak el. Most ellenben jogtalanok és túrhetetlenek minősítettek, amennyiben akadályozták a szőlőgazdálkodás szüret teljes hasznosításában.”

Eppen ez az „ellenállhatatlan véleményváltozás”, melynek nyomása alatt számos szokásjogban rögzített jobbágyi terhet el kellett törölni, ez érdekelte Georges Dubyt. Először is azzal a régi közkeletű történeztudóval számolt le, hogy a szerzetesek s a nagy monostorok terjesztették el a középkori sötétség világában a racionális földművelés csírát. (*Homes et structures du moyen âge*. Paris, 1973.) Nemcsak a benecések, akik már regulájuk értelmében sem foglalkozhattak földműveléssel, de a nagy erdőirtások és újfalutelepítések fénykorában megszerveződő s első nagy föllendüléseiket épp akkor élő ciszterciek sem hatottak soha az agrotechnika fejlődésére. Táplálkozási előírásaikkal s vásárlásaikkal a nagy monostorok persze itt-ott irányíthatták a termelést a kenyérgabonák felé, a ciszterciek pedig szolgabárokkal művelt nagybirtokaikon csakugyan példát mutathattak, de nem a parasztlakosságoknak, hanem az uraságoknak, saját kezelésbe vett uradalmaik hasznát hajtó üzemeltetésére. A terméshozamok állandó emelkedését lehetővé tevő agrotechnikai javítások és vállalko-

zások azonban nem egyházi, hanem paraszti környezetben zajlottak le. Másutt kere- sendő az egyház valóban elsőrendű szerepe. Az egyház, a *treuga Dei*-vel s a közbiz- tonság erőyes követelésével segített megteremteni azt a szellemi légkört, melyben ezek a lendületes agrotechnikai vállalkozások létrejöttek. S ami tán még ennél is fontosabb, az egyház alakította ki s terjesztette el — először és leginkább francia földön — azt az új értékrendszert, ami féktelen várurakból és rakoncátlan nemesi kíséretükből „Krisztus katonáit”, „keresztény lovagokat” igyekezett formálni. Azaz olyan harcosokat, akik kötelemségüknek tudták s ismerték el a másik két „ordo”, a papok s a dolgozók védelmét.

Nem érdek nélkül persze, hiszen a francia nemesség legfőbb jövedelemforrásává — váruraké és hétszilvafásoké egyaránt — a XI. és XII. század során egyre inkább szabadjára hagyott jobbágyaik törvényes megfejeése vált. Azonban a XII. század centrális gazdasági formulája: „hagyni a parasztot, hogy élje ki a lehető legteljeseb- ben gazdasági iniciatíváit; a termelés növelésére s a főlöszleg eladására ösztönözni, hogy aztán minél nagyobb hasznot lehessen kicsikarni belőle pénzbeli követelések formájában” (Duby: *L'Économie* ... 503. o.), ez a formula csak békés, nyugodt körülmények közepette vált be. A XII. század második felében, mikor a várurak politikai s közigazgatási hatalmát fölvaltotta a nagyobb terület fölött uralkodó regionális hatalmasságok s végül a király ereje, a „formula” alkalmazása egyre természetesebbé vált. A XIII. században, a nyugat-európai feudális monarchiák kiteljesedése és megerősödése idején a parasztok zavartalan termelése és a gazdasági stabilitás szó szerint államérdekké nőtt, s a parasztok az urasággal vívott perpatvaraikban bizton számíthattak az uralkodó — legalábbis hallgatólagos — támogatására. Eleinte azonban úgy látszik, többnyire nyomatékosan figyelmetzeni kellett az urakat a „centrális gazdasági formulában” kifejezésre jutó érdekekre. S esély erre csakis a parasztok közös fellépésében akadt. Mindenesetre túl sok adat található rá, hogy „az uraságnak gyakran csak nagy késéssel, fenyegetések és veszekedések árán sikerült behajtani követelését... Nyilvánvaló, hogy a falusi közösség egységesen szembe- szegült a végrehajtókkal, és a föld elkobzásával megbízott ügynökök gyakran az egész fölkelte lakossággal találták szemben magukat, akik megakadályozták őket föl- adatuk elvégzésében. A parasztok ellenséges indulata, inerciája és gyakran aktív ellenállása az egész történet legmeghatározóbb tényezőinek egyike. Így fékeződött ugyanis igen erősen a paraszti nyereségek átfolyása az uraságok és számtartóik pénzesládájába.” (Duby: *L'Économie* ... 529. o.) S ez a fék ismét a földmivelés fejl- lődését segítette. Mert míg az uraság a haszon nagy részét életszínvonalának eme- lésére, luxuscikkekre vagy háborúra fordította, a paraszt teljes egészében „újra- investálta”. A XIV. század elejének leltárai szerint az akkori parasztság átlagában ugyanolyan nyomorúságos körülmények közepette lakott s ugyanúgy öltözködött, mint XI. századi elődje, de összehasonlíthatatlanul jobban táplálkozott és lényegesen több és jobb munkaeszköze, sokkal több és jobban tartott állata volt. És persze, összességében sokkal több és jobban megművelt földje. Amit el nem érhetett semmi- féle önkény, a robottól megszabadított s munkája hasznához juttatott paraszt elvé- gezte önként. Végeredményben tehát igazolódott Marc Bloch sejtése a csoroszlyás- aszimmetrikus ekevasas-fordító nehézeke és a szabad parasztkommunák összefüggé- séről. Csak éppen nem az eke találta ki magának a szabad paraszti közösségeket. De nem is egyszerűen megfordítva történt a dolog. Mert — láttuk, lényegében ezt már Marc Bloch is így gondolta — nem egy vagy egynéhány ok fonalán felfüg- gesztve forog a történelem, csillogó karácsonyfadíszek halmazaként; jobban teszi a történet, ha azt a sok tényező szüntelen szerves összjátékából kibontakozó rendszert keresi, mely mintegy történelmi — vagy historiográfiai? — szabályzómechanizmusként tartja a történelem struktúráit, zavaró és romboló hatások és erők ellenében.

Nem volt a kollektív szabad vállalkozásokban és vállalkozásokból kibontakozó agrotechnikai fejlődés sem holmi könnyű diadalmenet. Az „osztályharc során — írja Robert Boutruche —, melyben a hatalmasok alattvalókkal állottak szemben, úgy engedett a mágnások szorítása a parasztokon, mint ahogyan a vadonok hátráltak az erdőirtók fejszéi előtt. Ha le is mondtak az urak az önkényről, busásan megfizettet-

ték a mentesítéseket és a személyi státus minden javulását. Kezükben tartották az igazságszolgáltatást, a közhasználati jogokat, a szállásjogot, a községi javakat, a földesúri beszolgáltatásokat és a kisebb hasznokat. Nehezen engedték meg, hogy a falusi közösségek kivívják autonómiájukat. De a mezei életben együttműködtek velük. Elfogadták, hogy a paraszti csoportok maguk tartásáért fenn a rendet, maguk osszák el tagjaik között az adót, s beleegyeztek, hogy csak egyetlen megbízottjuk legyen a faluban, ahol addig sok ügynökük kizárta a bérlőket. Megtalálták a számításukat az egyezésben, mely kiiktatta a közbülső haszonlesőket.” (*Seigneurie et féodalité*. T. II: *L'Apogée*. XIe—XIIIe siècle. Paris, 1970, 147. o.) A mezőgazdasági haladás kollektív falusi szabadságok kivívását tette lehetővé, a szabadságok pedig a vállalkozókedvet s találekonytságot erősítették.

A kollektív szabadságok, a *libertates* különféle és különböző privilégiumokat garantáltak. „De közös nevezőjük volt — írja Guy Fourquin a francia mezei élet történetét tárgyaló pompás szintézisben (*Histoire de la France rurale*. I: *La formation des campagnes françaises des origines au XIVe siècle*. Volume dirigé par Georges Duby. Paris, 1975, 491. o.) — a feltételek rögzítése, a határoké, melyeken belül az uraság ezentúl kivethette követeléseit, s a földesúri jog szerint köteles szolgáltatni. De óvtak a szabadságok a földesúri ügynökök hatalmi túlkapásai ellen is: előírták az adókat, a szolgálatokat rögzítették milyenségük s időtartamuk szerint. Gyakran külön záradékok mentesítették a lakosokat a hídvám és az útvám alól. Garantálják az egyének ingóságait és javait: az uradalmat el lehet hagyni, miután az ingatlant eladta valaki, s az ingóságait viheti magával. A szabadságlevelek, neveztek légyen akárhogyan őket, egészében véve tehát a XII. században vagy helyenként csak a XIII.-ban Franciaország-szerte a személyi szabadság új fogalmát honosították meg. A személyes szabadság a Karoling-időkben a közügyekben való részvételt jelentette, azután kizárattak ebből a függőség mindennemű és örökletesként kezelt fajtái; ezentúl ellenben minden egyén urasági önkénytől védett státusát jelenti.”

Az úri önkénytől védett statusként „fölfedezett” egyéni szabadság azután újból s hihetetlen mértékben megnövelte a vállalkozás, a legkülönfélébb vállalkozások esélyeit. S a — jórészt paraszti sorból — papi, jogi, orvosi, egyetemi, építőmesteri, művészi pályák lejtőin és kanyargóin fölvergődő emberek — akik így összességükben tán először nevezhetők „értelmiség”-nek — a vállalkozásokban rejlő lehetőségek hasznosításán túl nemsokára megfogalmazzák majd a „szabadság” általános elveit és kritériumait. S azt már F. T. Perrens, Henri Busson és Hans Baron klasszikus monográfiáiból tudjuk, milyen fontosak voltak szabadságfilozófia s teológiai reakciói „a megismerés szekularizációjának folyamatában”. Ez persze már más történet, de emlékeztetni tán nem árt rá, hogy ezáltal reneszánsz, reformációk, kartéziánizmus — *pace* Popkin — milyen erősen és kitéphetetlenül gyökerezik XII. és XIII. századi földszagú szabadságrealitásokban.

*

Mindenki azonban — figyelmeztet rá Guy Fourquin — nem volt szabad a XIII. századi Franciaországban sem. „Maradtak bőven nem szabadok, »a földesúri pallóság változó és kiszámíthatatlan követeléseinek« alávetett egyének.” Amde ahogyan a szabadság, úgy a nem szabadság is erősen megváltozott. Mégpedig szinte fordított értelemben. Mert ahogyan a szabadság egyre inkább személyes jelleget öltött, úgy vált az alávetettség, a szolgaság és a jobbágság sokféle fajtája mind személytelenbé. A robot, az ország néhány elmaradott, nagy piacoktól távoli zugától eltekintve a XIII. századra lényegében eltűnt vagy jelentéktelenre — évi néhány napra — zsugorodott. De a telkek többsége úgy fölprózódott, hogy a XIII. és XIV. század fordulóján a parasztszaladok úgy lehet többsége már képtelen volt saját földjéből megélni. „Bérletet” vállalt tehát, amiért nehéz adót kellett fizetnie pénzben, terményben, vagy akár munkában is. S mivel „a XIII. században — summázza fejtegetéseit Fourquin — az életszínvonal nem annyira a személyes státustól, mint

inkább a megművelt föld nagyságától s a viselt terhek értékétől függött, sok paraszt választotta a nagyobb földek művelését az ezzel járó új jobbágság megkötöttségeivel együtt, ahelyett, hogy csekély földcskéjén a szabad státus előnyeit hasznosította volna”.

Így sem jutott hely mindenkinek: sokan kényszerültek elszegődni az uraság saját kezelésben megtartott birtokaira cselédnek. S még azok tarthatták szerencsésnek magukat, akik beérhették megélhetésük kiegészítésekképpen az úri földeken végzett jó néhány heti kemény napszámosmunkával. A földesúri *résérve* értékét nem utolsósorban éppen a falusi nincstelenekből verbuválódó olcsó munkaerő növelte meg a XIII. században.

De nem a föld volt a falusi szegények s nincstelenek egyedüli felvevő területe. Sokan kerestek s találtak megélhetést a növekvő városokban, mások fejedelmi és főúri udvarokban vállaltak szolgásgát. A XIV. század harmincas-negyvenes éveitől kezdve pedig sokukat fölszívja, illetve elpusztítja — tehetősebb társaikkal együtt — az országot változó ritmusban s változó kegyetlenséggel száz éven át dúló háború. A háború azután még szaporítja a földönfutók tömegét, hiszen a fegyverviselés költségeit a kincstár a parasztsokra rótt újabb s egyre súlyosabb adókkal fedezi; a katonák és a kincstár fosztogatásától végsőkig keserített parasztszok gyakran erdők mélyére menekülnek; olykor pedig itt-ott véres lázadásokban törnek ki, amit az urak még sokkal véresebben megbosszulnak. A hadakat törvénytörően követő éhhalál és járványok is megtették a magukét, úgyhogy egyáltalában nem túlzás, hogy a XV. század eleji párizsi medencéről szólva Guy Bois „Hiroshima-modellt” emleget. A XIV. század elején a középkori mezei fejlődés hosszú tendenciája megfordult, s a kibontakozó hatalmas válsággal másféle világ kezdődött, melyben a parasztságnak is másféle szerep jut majd.

„Mégis — írja a francia mezei élet történetét föltáró nagy szintézisben Hugues Neveux (*Histoire de la France rurale. 2. L'age classique des paysans. 1340—1789. Volume dirigé par Emmanuel Le Roy Ladurie. Paris, 1975, 87. o.*) —, még demográfiai és gazdasági téren is akadnak ellenállási gócek, melyeken megtörnek a pusztítás hullámai. Ezek magyarázzák az újraéledés gyorsaságát, mikor, akárcsak időlegesen is, elvonul a pusztító csapás.” A nagy- s a kisbirtok egymást kiegészítő vállalkozása nem omlott össze a százéves szörnyűségben, a társadalmi keretek állották a próbát. „Kivált a faluközösségek váltak be, itt-ott még erősödött is összetartásuk és hatalmuk, mert a parasztszok vállvetve küzdöttek bennük. ... A krízis kétségtelen és komoly felfordulást okozott, azonban nem forgatta fel, mint a kora középkorban a paraszti világot... Száz év szerencsétlenség törékenyebb társadalmat elsodort volna. Ez ellenben tisztességgel ellenállott. Miért? Biológiai és gazdasági alapjainak energiái miatt? Intézményes kereteinek — seigneurie, egyházközség és faluközösség — ereje miatt? Szellemi struktúráinak elvessége miatt? Melyiket kell ezek közül választani? De kell-e valóban választani?”

Prózaiban: parasztság és nemesség XI., XII. és XIII. században kiküzdött nagy kompromisszumát, mely sok tényező összjátékából kivételesen kedvező és stabilis konstellációt teremtett, nem tudták megsemmisíteni a százéves háború borzalmait. Erre a megmaradt alapra épült azután minden egyéb: mezőgazdasági haladás, városi civilizáció, kereskedelem, „középkor alkonyának” fényei, „északi reneszánsz”.

Érezhették ezt már a kortársak is, hisz végtére ezt „dramatizálták” az Orleáni Szűz felemelő s gyönyörű sorsában: a nemes lovagokat az egész nép érdekében győzelemre vezető parasztleány históriájában. Azaz a modern francia historiográfia szerint afféle volt a középkori francia civilizáció ereje, mint amit Veres Péter éles szeme a székelyeknél meglátott: „A felső kultúra és a nép közösségi kultúrája, különösen ami az észjárást, a nyelvet, ízlést, magatartást jellemzi, sose szakadt ott úgy el egymástól, mint a magyarországiaknál...”

S nekünk, úgy lehet itt kezdődik a modern francia rurálishistória legégetőbb relevanciája.